זמן מתן מדינתנו

עיצובו של חג ממלכתי

עדי שרצר

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

המערכת המדעית
פרופ׳ ירחמיאל כהן — יו״ר, פרופ׳ כנה ורמן, מר יחזקאל חובב,
פרופ׳ מאיר חזן, פרופ׳ אלי לדרהנדלר, פרופ׳ בת־ציון עראקי קלורמן,
ד״ר מיכה פרי, פרופ׳ אפרים שהם־שטיינר

עריכה לשונית: אברהם בן־אמתי
מנהל ההוצאה לאור: עזרא ברום
עורך ראשי: יחזקאל חובב
הפקה והבאה לדפוס: נעה גרינולד־עסיס
הגהה: טניה שרם
סדר ועימוד: רונית גלעד

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט
קרן אריה (ליאו) לובין לזכר הוריו ליליאן ומשה ז״ל

מסת״ב 978-965-227-407-6
מספר קטלוגי 185-1139

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי, תשפ״ו
ת״ד 4087, רח׳ בית״ר 2, ירושלים 9104002
shazar@shazar.org.il
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

הדפסה: דפוס פרינטיב
ירושלים

תוכן העניינים

פתח דבר 9

מבוא

פרק ראשון חשיבותו של החג הלאומי 17

פרק שני מדת אזרחית לתרבות ממלכתית 27

פרק שלישי דגם התערובת ודגם התרכובת 34

שער ראשון: צמיחתו של יום העצמאות כחג ממלכתי

פתיחה לשער הראשון 45

פרק רביעי "שלשלת עבותה": החגים ביישוב 47

פרק חמישי "המדינה מחייבת": הדיון על החג הממלכתי 59

פרק שישי "בתוך מערכת חגי ישראל": חוק יום העצמאות 66

פרק שביעי "להיות צמודים לתכנית": יום העצמאות הראשון 79

פרק שמיני "סוגים שונים ומשונים של חגיגות": הרחבת דפוסי החג 92

פרק תשיעי "יום שמחה של אתחלתא דגאולה": התפילה החגיגית 109

פרק עשירי "בהתקדש החג": יום העצמאות בהקשרו היהודי 129

שער שני: ארבעת דפוסי החג המרכזיים: בין תערובת לתרכובת

פתיחה לשער השני 135

פרק אחד עשר נאומי בן־גוריון כביטוי לדגם התערובת 136

א. "לדבר באוזני האומה": טיבם של הנאומים 136
ב. "המדינה נולדה מתוך חזון הגאולה": ההקשר ההמשכי 139
ג. "צור ישראל": ההתחמקות ממחלוקת 142
ד. "בדורנו נפל דבר": בין ההווה לעבר 149
ה. "פוליטיזציה של התאולוגי": הנאומים ובן־גוריון 155

פרק שנים עשר המצעד והמאבק על שינוי אופיו הצבאי של דגם התערובת 161
א. "לשתף את כל העם": התהוות המצעדים 161
ב. "הם חוזים בגאולה": היהודי צופה בישראלי 170
ג. "הצד התרבותי": הערעור על האופי הצבאי 178
ד. "ראינו תצלומי מצעדים כאלה": המצעדים החלופיים 190

פרק שלושה עשר הדלקת המשואות: בין תערובת לתרכובת 201
א. "מנהג קדום": המשואה וטקס הדלקת המשואות 201
ב. "למשואות אין השפעה": שקיעה של העברת המשואות 208
ג. "גוון מיסטי קדמוני ועתיק": הטקס בהר הרצל 211

פרק ארבעה עשר ריקודי העם כניסיון ליצירת דפוס חג עממי 225
א. "אסור שיהיו משתמטים": השמחה הספונטנית 252
ב. "העם היהודי שאינו יודע לשמוח": מיסוד הריקודים 233
ג. "משאלה לגיוון יתר": נשפים ומסיבות 240
ד. "הצגות מתוכננות": השמחה הספונטנית ודגם התערובת 246

שער שלישי: דגם התרכובת: מביקורת ואי־נחת ליישום

פתיחה לשער השלישי 253

פרק חמישה עשר ביקורות והצעות ראשונות (1949–1951) 255
א. "כמנהג המקובל": הצעות יום־טוב לוינסקי ועמנואל הרוסי 255
ב. "זמן מתן מדינתנו": גיבוש החלופות התרכובתיות 264
ג. "תבשיל השווה לכל נפש": תפריט החג 268
ד. "הצגה המונית רבתית": חזיון העם 273
פרק שישה עשר דינור ועליית החלופה התרכובתית (1952) 278
א. "הגדלת המנה המשותפת": גישתו הממלכתית של דינור 278
ב. "תוכן משותף": הוועדה לסגנון חיים ישראלי 286
ג. "בשילוב זה יתקדש החג": שידור הרדיו של דינור 292
פרק שבעה עשר "הגדת העצמאות" (1952) 299
א. "מצווה לספר על הגבורה": יום העצמאות בצה"ל 299
ב. "בנוסח ההגדה המסורתית": כתיבת ההגדה 304
ג. "לספר עלילות מלחמת השחרור": ניתוח ההגדה 308
ד. "הוא הסתער כפרזיט על נוסח מקודש": גניזת ההגדה 316
פרק שמונה עשר המשך הניסיון לשינוי אופי החג (1953–1954) 326
א. "ההצעות אינן נראות לוועדה": רעיונות תרכובתיים בוועדה 326
ב. "ברוח תרבותית נאותה": החוברת "פרקי קריאה" 331
ג. "רשות לעצמי לייעץ": הנסיגה בנחרצות התרכובתית 334
פרק תשעה עשר פרשת "מקראי חג" (1955) 339
א. "דמות לחגיגה משפחתית": הסימפוזיון על אופי החג 339
ב. "כסמל לקיבוץ הגלויות": תפריט החג 350

ג. "לחיי מדינת ישראל ומוסדותיה": החוברת "מקראי חג" 355
ד. "אסור להכניסו לבית יהודי": הביקורת של הציונות הדתית 362
ה. "המקראות מיועדים לעם ישראל": הביקורת בציבור הכללי 369

פרק עשרים ירידת החלופה התרכובתית (1955–1958) 376

אפילוג תערובת ותרכובת בתרבות הממלכתית 380

ביבליוגרפיה 391

מפתחות 411

פתח דבר

מורתי למדעים בתיכון היא דמות שנחרטה עמוק בזיכרוני, פחות בשל התעניינותי בפיזיקה או בכימייה ויותר בשל החיבורים שיצרה בין העקרונות המדעיים לעולם המעשה. אחד השיעורים הראשונים שלימדה הוקדש לחשיבותם של אינדיקטורים במדע, אלא שכדרכה היא כיוונה לנושא רחב בהרבה. היא הציבה במרכז השולחן כלי עם נוזל שקוף ועליו מודבקת המילה "חומצה". "מה יש בכלי?" היא שאלה, והכיתה ענתה כמקהלה "חומצה". "איך אתם יודעים?" היא הקשתה, והמקהלה שוב ענתה — "זה מה שכתוב". בשלב זה היא עמדה על הצורך בחקירה ועל הסכנה שבקבלת מוסכמות מדעיות, חברתיות, דתיות או אידאולוגיות. "אם זו חומצה", היא הקשתה, "אני מבקשת שתוכיחו לי את זה". רק לאחר כמה דקות של ניסוי ותעייה, כשהתברר שלתמיסה אין צבע, ריח או טעם, היא הוציאה מהמגירה נייר לקמוס והציגה את דרך פעולתו. "אם זו אכן חומצה", היא הסבירה, "הנייר יאדים; ואם זה בסיס, הנייר יכחיל". בדקות השיעור האחרונות היא דנה בחשיבותם של אינדיקטורים וסיימה בעצה — "לא משנה באיזה תחום תבחרו לעסוק, אני ממליצה לכם תמיד לחפש את האינדיקטורים שיעזרו לכם להבין את המציאות טוב יותר".

השנים חלפו, אך דבריה של מורתי, סיגל חייקין, לא נשכחו, ופעם אחר פעם כשאני ניגש למחקר יוצאת העצה הטובה מהנפטלין. ספר זה עוסק במקומם של העבר, המסורת והעם היהודיים בתרבות הממלכתית בישראל. בבסיסו עומדת ההנחה, שריטואלים ודפוסי חג הם אינדיקטורים חשובים המסייעים להבין את הסיפֵּר (הנרטיב) הלאומי; ובאופן קונקרטי, שימי העצמאות שבהם חוגגים את הממלכתיות הישראלית שופכים אור על טיבה, שורשיה ומהותה.

אולם הבחירה שלי בשדה מחקר זה איננה תולדה של חשיבה מופשטת או קריאה משווה, והעניין שלי ביישומו של הסיפֵּר הממלכתי צמח מניסיון אישי לא אקדמי. שנים אחדות לפני תחילת המחקר, במסגרת שירותי הצבאי, מצאתי את עצמי במפתיע בתפקיד של "סוכן זיכרון" האחראי על פיתוח חומרי לימוד במפקדת קצין חינוך ראשי. האמת היא שנדהמתי. לא מהכוח שהיה לי בידיים כמעצב הסיפֵּר, אלא דווקא מהיעדרו. התוצרים שיצרנו חבריי ואני עברו כל כך הרבה עיניים, נקראו,

אושרו ושוכתבו, עד שהזדקק מהם תוצר ממלכתי קונסנזואלי למדי. ברור שלא היינו חפים מהטיות, אך בהדרגה מצאנו את עצמנו מדברים את השפה הממלכתית־הגמונית, וידענו באורח אינסטינקטיבי לזהות את גבולותיה. בהדרגה גם גילינו, שהמחלוקות הפרקטיות שהתגלעו בינינו היו למעשה מחלוקות עקרוניות שנגעו לפירושים השונים שלנו ביחס לקול הממלכתי שאותו התבקשנו להשמיע.

באותה העת, בשלבים הראשונים של התואר השני, בחרתי להסיט את נושא המחקר שלי ולבחון את מערכת היחסים בין המסורת היהודית לממלכתיות באמצעות מקרה הבוחן של ימי העצמאות. את טענותיי העקרוניות הנחתי לראשונה בעבודת גמר לתואר השני, שעסקה במקרה הבוחן המצומצם של יום העצמאות תשי"ב (1952) ונכתבה בהנחייתו של פרופ' עופר שיף. לאחר שמצאתי את קרקע המחקר פורייה, והבנתי שלנושא יש חשיבות רבה בישראל כיום, החלטתי להקדיש את כל עיתותיי למחקר, להעמיק את הטיעון ולהרחיב את מקרי הבוחן. כך התחלתי בכתיבת עבודת הדוקטור המשמשת בסיס לספר זה במכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות בהדרכתם המשותפת של פרופ' עופר שיף ופרופ' אבי בראלי.

לצד עבודת הנמלים הארכיונית שעומדת בבסיס המחקר היה בעבודתי עוד היבט, קונבנציונלי פחות. במקביל למחקר שימשתי יועץ אקדמי למרכז ההסברה (כיום: המערך לטקסים ולאירועים ממלכתיים), יחידה ממשלתית שמפיקה מדי שנה בשנה את טקסי יום העצמאות וטקסים ממלכתיים רבים נוספים. הסקת מסקנות מהעשור השני של המאה ה־21 לשנותיה הראשונות של המדינה היא כמובן אנכרוניסטית למדי. יחד עם זאת, בישיבות במרכז ההסברה, דווקא בהיותי משתתף מעורב ולא אנתרופולוג מתַצפת, למדתי לא מעט על דינמיקות של קבלת החלטות נרטיביות. ממושיק אביב, משרת ציבור מסור, שעמד בראש המרכז באותה העת, למדתי על הקושי שביישום הממלכתיות, על האיזונים והבלמים שבין פקידים וחברי ועדה ובין הפוליטיקאים שמינו אותם, וחשוב מכול — על האופן שבו החלטות מעשיות־לכאורה מסתירות תפיסות עולם מתחרות.

לא פחות מכך היו השנים הסוערות במרכז ההסברה, בצל הוויכוח הפוליטי המקצין, עדות לחשיבות שבבירור מושגי יסוד כמו "ישראליות", "תרבות יהודית", ובעיקר "ממלכתיות"; מושגים שבהתהוותם וביישומם אני דן בעבודה זו. באקלים הפוליטי של השנים האחרונות עוברים מושגי יסוד אלו בחינה מחודשת, פירוק והרכבה. אלו לא תהליכים שליליים כשלעצמם, אך הם בעייתיים למדי כשהם מתנהלים ללא עומק היסטורי ומתוך הנחות יסוד שגויות, ולדידי זה המצב כיום. מבחינה זו, חזרה לשנים המעצבות של הזהות הישראלית ומבט רענן על התרבות

הממלכתית היהודית־ישראלית עשויים לשרת מטרה חוץ־אקדמית ולהביא למרכז השיח הישראלי תפיסה שונה, יותר לאומית ופחות לאומנית, יותר בטוחה בעצמה ופחות חרֵדה מה"אחר", יותר חיובית ופחות שוללת.

נקודה זו מובילה אותי להערה נחוצה נוספת בפתחו של הספר. במהלך עבודת המחקר מצאתי את עצמי נדרש פעם אחר פעם להסביר את הבחירה לעסוק בתרבות ובסמלים ולא בסוגיות ביטחוניות, כלכליות או פוליטיות, שהן לכאורה "בוערות" יותר. כאשר ראיינתי את אהוביה מלכין, עורך ואיש חינוך שבשולי פעילותו הציבורית תרם גם לעיצוב יום העצמאות, הוא הזהיר אותי בחביבות: "אתה בחור נחמד, אבל המחקר שלך עוסק בנושא לא חשוב". לאורך השנים הוא לא היה היחיד, ובכל אחת מהפעמים שבהן נקטעה הכתיבה שלי בעוד אזעקה מפני טילים או קריאה לשירות מילואים (והיו יותר פעמים כאלה מכפי שאני מסוגל לזכור), תהיתי אם מלכין צודק.

עם עיצובו של התוצר הסופי אני יכול לענות לו בצורה טובה יותר: מטרתי איננה ליצור אתנוגרפיה של ימי העצמאות הראשונים, וגם לא להציע פרשנות תרבותית לממלכתיות ולסמליה; זוהי משימה חשובה שכבר עסקו בה חוקרים אחרים.[1] התפתחותו של טקס (כל טקס) היא נושא מרתק שמעסיק לא מעט אנתרופולוגים, חוקרי תרבות וגאוגרפים היסטוריים. אולם בספר זה משמשים ימי העצמאות כאינדיקטורים, ודרכם אני מבקש לגשת לדיון העקרוני שהתנהל בשנותיה הראשונות של ישראל בנוגע לאופייה של התרבות הממלכתית ויחסה לסמלים, מסורות וריטואלים יהודיים.

באמצעות מקרה הבוחן של יום העצמאות מדגים הספר כי השאלה המרכזית שהעסיקה את "סוכני הזיכרון" בשנות המדינה הראשונות לא הייתה משיכת החבל שבין תפיסה ישראלית־אזרחית הממוקדת בהווה לבין תפיסה יהודית־מסורתית הממוקדת בעבר, אלא שאלת יחסי הגומלין בין שני רכיבים תפיסתיים אלו. מתוך הרכבת פסיפס הבנוי מאלפי מקורות ארכיוניים אני מזהה שני דגמים לעיצוב החג הלאומי, המייצגים שני ארכיטיפים עקרוניים לעיצובה של הממלכתיות הישראלית:

(1) הדגם הראשון הציב במרכז החג **תערובת** של רכיבים; קרי: השתמש באופן הסכמי ברכיבים קיימים מתוך הקורפוס היהודי ושילב אותם במשבצות מוגדרות בתרבות הממלכתית.

1 שתי הדוגמאות הבולטות ביותר: עזריהו, פולחני מדינה; Shoham, *Israel Celebrates*

(2) הדגם השני שאף לזקק **תרכובת** היוצרת חומר חדש; קרי: להשתמש ברכיבים יהודיים שונים, להכריע לגבי פרשנותם ולהטמיעם לבלי הכר בתוך השפה הסמלית הממלכתית.

הדגם הראשון התבטא בחוק רזה ובהותרת מרחב לפעולות מגוונות בהתערבות מועטה של הממסד, ובהן גם תפילות חג רשמיות בהשתתפות ראשי המדינה. הדגם השני הוליד ניסיונות ליצור תבנית חג לכידה ומקיפה המוכתבת מלמעלה וכוללת הגדות חג, מאכלים פסבדו־מסורתיים וטקסים בעלי שפה סמלית יהודית־ישראלית היוצרים תשתית למעין "הלכה לאומית".

הוויכוח בין הדגמים המשיך במידה רבה את הדיון בין הרצל לאחד העם על אופייה של מדינת היהודים העתידית — אחד הוויכוחים הציוניים היסודיים ביותר. הרצל רצה להותיר את היהדות בתוך תחומים מוגדרים וסמליים ולא שאף לערוך בה שינויים מפליגים; ואילו אחד העם האמין כי על החברה היהודית העתידית בארץ ישראל מוטל לשבור לא רק את חומות הגטו של היהודים אלא גם את חומות הגטו של היהדות, ועל כן שאף ליצירת תרבות יהודית לאומית חדשה. גישתו ההסכמית של הרצל אפיינה את הקונגרסים הציוניים הראשונים ואפשרה את ה"מודוס ויוונדי" שבין אדוקים למשכילים. לעומתה, גישת אחד העם ביקרה את הפשרנות הזו, העדיפה הכרעה רובנית וגרסה שהציונות מתחמקת מתעודתה העיקרית — פתרון "צרת היהדות".

עם כינונה של מדינת ישראל ויישומה של הממלכתיות כעיקרון פוליטי ומכנה חברתי משותף, הפך הוויכוח התאורטי לוויכוח יישומי שעיצוב יום העצמאות הוא אחד מזירותיו. חשיבותה העיקרית של זירה זו נעוצה בעובדה שהיא הצריכה את יישומן של התפיסות התאורטיות הללו בתוצרי תרבות מוגדרים, ואילצה את "סוכני הזיכרון" לתרגמה בעבור קבוצות שונות ולהתמודד עם השיג ושיח החברתי־פוליטי ביחס לתרגום זה.

השער הראשון של הספר פותח בסקירת מערכת החגים היישובית שלתוכה "הושתל" יום העצמאות כחג מממלכתי, דן בתהליכי החקיקה של "חוק יום העצמאות" ובבחירה להשאירו "רזה" במיוחד, וסוקר את פעולותיה של ועדת יום העצמאות שפעלה במשרד ראש הממשלה, ביססה את החג על "תפריט" הולך ומתרחב של אירועים ושילבה בו גם משבצות דתיות מוגדרות. שער זה מדגיש את הפער שבין כוונת חברי הכנסת ששאפו לכונן את החג בתהליך שיטתי כביטוי לתרבות יהודית־

ישראלית מובחנת בהתאם לדגם התרכובת, לבין המימוש בפועל שחשש מיצירת מסורות חדשות ונצמד לקווים הסכמיים־הסדריים ברוח דגם התערובת.

השער השני של הספר ממחיש את המשא ומתן בין הדגמים העקרוניים של תרכובת ותערובת בארבעה דפוסי חג מרכזיים: נאומי החג, המצעדים הצבאיים, טקסי הדלקת המשואות וריקודי העם. נאומי החג הממלכתיים של בן־גוריון מוצגים כביטוי מובהק לדגם התערובת, אך לצידם מובאות גם החריגות מדגם זה, בטקסטים פחות רשמיים שכתב לבני קיבוצו. המצעד הצבאי, שעסק רק בהווה הישראלי ויצר בעיניהם של מבקריו סיפֵּר מיליטריסטי וקצר־שורשים, מדגים את מגבלותיו של דגם התערובת. טקס הדלקת המשואות, שזכה להצלחה רבה ושרד את שינויי הזמן, מוצג כתוצר תרבות ייחודי שהצליח לשלב בין הדגמים. והניסיון להפוך את ריקודי העם לתרבות עממית־רשמית מנותח כמהלך המדגים את המלאכותיות שבתרכובת יהודית־ישראלית ואת הקושי ליישמה בחברה מגוונת.

לבסוף, **השער השלישי** מנתח את ביקורתם המתמשכת של חסידי דגם התרכובת, רבים מהם בעלי זיקה אידאולוגית לאחד העם, על הדרך שבה עוצב יום העצמאות. מעל הפרק מרחפת דמותו של שר החינוך בן־ציון דינור, שפיתח "פילוסופיית חגים" מפורטת וראה בעיצוב יום העצמאות פעולה מכרעת שתבטיח את שימורה של הממלכתיות ואת העברתה לדור הבא. השער מנתח שני ניסיונות לממש את התרכובת היהודית־ישראלית באמצעות כתיבת הגדות חג: "הגדת העצמאות" מאת אהרן מגד (1952) והחוברת "מקראי חג" שערכו אברהם אבן־שושן, יצחק שלו ואחרים (1955). שתי הפרשיות מדגימות את הסערה שיוצרות הכרעות רובניות שנועדו להעמיק את הסיפֵּר ובכך גם את מגבלות דגם התערובת.

אף שהספר עוסק בוויכוח שהתנהל בשנות החמישים, ניתן לאתר את גלגוליו והשלכותיו במידה רבה גם בשנים הבאות. השימוש ב"משקפיים" של תרכובת ותערובת מנתח את הוויכוח בחברה היהודית המודרנית באופן ייחודי ומאפשר להגיע לתבניות זהותיות מורכבות ביותר. בין היתר, הוא מסב את תשומת הלב לכך שהדיון על יהדותה של ישראל אינו מתקיים בין שתי קבוצות חברתיות אלא חוצה את המגזרים המובחנים. בכך שואף הספר לגשר במשהו על הפער שנוצר בשנים האחרונות בין המחקר הסוציולוגי (שפירק את הדיכוטומיה דתיים־חילוניים) לבין מדע המדינה (שעדיין עוסק בפירושם של ההסדרים הפוליטיים ביחסי דת ומדינה). זאת ועוד, מקרה הבוחן שנבחן בספר מברר את המונחים "קדושה", "דת" ו"חילון" ומעלה ביחס אליהם שאלות רלוונטיות בדבר גבולות הקולקטיב הישראלי: מקומם של יהודי התפוצה ויכולת השתלבותם של לא־יהודים אזרחי ישראל.

*

אסיים במספר תודות. אני מודה לקרנות רוטנשטרייך וקרייטמן ולמרכז עזריאלי ללימודי ישראל שבמכון בן־גוריון לחקר ישראל והציונות, שתמכו בי לאורך שנות המחקר. אני אסיר תודה למנחי עבודת הדוקטור, פרופ׳ עופר שיף ופרופ׳ אבי בראלי, שמהם למדתי תורה; למנטורית שלי ומייסדת המרכז פרופ׳ פולה קבלו; לפרופ׳ אריה ספוזניק, שהדריך אותי בשדה הלאומיות היהודית; לפרופ׳ יובל דרור ופרופ׳ טלי תדמור־שמעוני, שהדריכו אותי בשדה ההיסטוריה של החינוך; ולידידי ד״ר עדי פורטוגז, שפתח בפניי את גנזי ארכיון בן־גוריון.

תודות נוספות מגיעות לתוכנית פולברייט ולמכון הלן דילר ללימודי ישראל באוניברסיטת קליפורניה שבברקלי בהנהלתה של ד״ר רבקה גולברט, שאפשרו לי תנאים אידאליים לעריכת כתב היד; לפרופ׳ אבנר בן־עמוס ופרופ׳ נעמה שפי על עצותיהם הטובות; לפרופ׳ ניר קידר ופרופ׳ ערן קפלן, שופטי הדוקטורט, על העידוד לפרסמו ועל ההערות החשובות; לעורך הלשון של הספר אבי בן־אמתי, ולאנשי הוצאת הספרים של מרכז זלמן שזר: לעזרא ברום, יחזקאל חובב ונעה גרינולד־עסיס.

לסיום אני מודה לאישה חכמת־הלב שאיתי והקוראת הראשונה שלי, דקלה. לה מוקדש מחקר זה.

עדי שרצר
ירושלים – שדה בוקר – ברקלי – ירושלים
ניסן תשפ״ה (מרס 2025)

מבוא

פרק ראשון

חשיבותו של החג הלאומי

הרעיון הלאומי הוא רעיון מפתח בהבנתו של העולם המודרני, והלאומיות נחקרת שנים רבות מזוויות פילוסופיות, פסיכולוגיות, סוציולוגיות, תרבותיות וחינוכיות. בעשורים האחרונים חל מפנה הדרגתי מחֵקר הרעיון הלאומי הגולמי לחקר הזהות הלאומית ותוצרי התרבות שלה. כעת נבחנים בביקורתיות לא רק התפיסות הפילוסופיות־פוליטיות, אלא גם יישומן במרחב הציבורי. מחקרים אלו מעלים אל פני השטח את הזיכרון המשותף לאזרחי המדינה, את אתרי הזיכרון המבטאים ומנציחים אותו, ואת סוכני הזיכרון המעצבים אותו ואת אתריו. הזיכרון המשותף משמר בתודעה הקיבוצית דימויים שונים מהעבר התואמים את מערכת הערכים והאינטרסים של ההווה.[1] זיכרון משותף זה אצור באתרי זיכרון, שהם תוצרי תרבות המשמרים את העבר, ובהם אנדרטאות, טקסים, ספרי לימוד ועוד.[2] ואתרי הזיכרון, המשמרים את הזיכרון המשותף, מפותחים ומתוחזקים בידי סוכני זיכרון, כמו פקידי ממשלה, פעילי תרבות, אינטלקטואלים ואמנים הפועלים כל העת לשמר את תמונת העבר ולהתאימה לנסיבות המשתנות.[3]

החג הלאומי הוא אתר זיכרון מרכזי המשמר את הזיכרון המשותף, ועל כן סוכני הזיכרון עוסקים באופן אינטנסיבי בעיצובו. כפי שהעיר אביתר זרובבל, החג מתפקד כ"שומר סף": באמצעותו מבנים סוכני הזיכרון את הסיפֵּר, ובתהליך של ברירה ויצירה מעלים על נס מיתוסים וערכים מסוימים ומותירים באפלה אחרים.[4] ההיסטוריה מלמדת שהחג תמיד היה מכשיר פוליטי רב עוצמה. כאשר רצה ירבעם בן נבט לנתק את ממלכתו החדשה מבית דוד הוא שינה את מעגל החגים הקיים

1 בהקשר התאורטי ראו Halbwachs, *The Collective Memory*; idem, *On Collective Memory*. בהקשר הישראלי ראו Zerubavel, *Recovered Roots*

2 המושג אתרי זיכרון מבוסס על Nora, *Realms of Memory*

3 המושג סוכני זיכרון מבוסס על Vinitzky-Seroussi, *Yitzhak Rabin's Assassination*, pp. 50–52

4 Zerubavel, Calendars and History, p. 315

(מלכים א יב, כה־לג); ניקולו מקיאוולי המליץ לנסיך "לבדר את עמו עם פסטיבלים ומופעים"; ופוקו עמד על תפקידם של טקסי המלוכה (הכתרה, לוויה, הוצאה להורג) בשמירת הסדר הפאודלי.[5] מדינות הלאום המודרניות מספקות דוגמאות אין ספור לשימושים מגוונים של האליטות בחגים ובדפוסי חג; ובאחרונה הבחינו חוקרים שונים גם בחשיבותם של חגים וחגיגות של קבוצות דיאספוריות ומיעוטים פרוטו־לאומיים.

למרות הנטייה לראות במערכת החגים ביטוי ליחסי כוח ולאידאולוגיה של האליטות הרי שבפועל, כפי שהעיר אליעזר דון־יחיא, משמעותה עמוקה יותר, שכן החגים יוצרים מסגרת משמעות ומחברים בין הפרט לחברה.[6] באמצעות טקסיו, מנהגיו והאתוס הטבוע בו יכול האדם להרגיש שייכות ולחוש חוויית התעלות הקושרת אותו לסיפֵּר רחב הגדול מסך חלקיו. ברוח זו ציין ויקטור טרנר כי למעשה כל "חגיגה" של אירוע, בכל קבוצה, היא הזדמנות לקבוצה "לחגוג את עצמה" ולבטא עקרונות, רעיונות ואמונות האופייניים לה.[7] במילים אחרות, החג בכלל (והחג הלאומי בפרט) דורש מהקבוצה (ומהאליטות המובילות אותה) לנסח את עצמה לעצמה. לכן החג חושף תהליכי עומק חברתיים והגדרות עומק של התרבות, ובכך הוא משמש אינדיקטור יוצא דופן בחשיבותו.[8]

אחת משאלות היסוד בהקשר הזה היא מיהו הקולקטיב החוגג ומהי ההיררכייה בין החוגגים. במקרה של יום העצמאות הישראלי אין לשאלה זו תשובה פשוטה בשל חוסר ההלימה בין המסגרת האזרחית למסגרת הלאומית. ישראל של שנות החמישים הייתה מדינה חדשה שבה רובו של הקולקטיב הלאומי המדומיין לא נכלל במסגרת האזרחית; חלק הארי של האזרחים היו עולים חדשים; ועצם הקמת המסגרת האזרחית — המדינה היהודית — סימלה את התבוסה של האזרחים הערבים. מצב זה מעלה שתי סוגיות מרכזיות: היחס שבין הישראלי ללא־יהודי והיחס שבין הישראלי ליהודי. למרות החשיבות הרבה שבבחינת השאלה הראשונה, שעסקתי בה בקצרה במקום אחר, אתמקד כאן בשאלה השנייה, והספר יעסוק ברובו בחגיגות יום העצמאות בציבור היהודי.[9]

5 Machiavelli, *The Prince*, p. 65; Foucault, *Discipline and Punish*, pp. 187–188

6 דון־יחיא, חג ותרבות פוליטית, עמ' 5.

7 Turner, *Celebration*, p. 16

8 Etzioni, Toward a Theory of Public Ritual

9 Sherzer, The Place of Israel's Palestinian Citizens

*

מערכת היחסים הישראלית־יהודית נדונה במחקרים רבים, ביניהם בולטים במיוחד מחקרים המתעמקים בהסדרים הפוליטיים הנוגעים ל"יהדותה" של ישראל ומחקרים העוסקים ביחסי חילונים־דתיים.[10] אלו וגם אלו מציגים דיכוטומיה של "משיכת חבל" ביחס לעיצוב המדינה. בשל כך הם מתקשים להסביר את מציאות החיים המגוונת בחברה הישראלית־יהודית, אשר, כפי שהראו יעקב ידגר, ג'ויס דלשיים, יונה הדרי ואחרים, אינה מצייתת לסכמה של תזת החילון, ואין בה דיכוטומיה בין מגזרים, עמדות ותפיסות עולם "דתיות" ו"חילוניות".[11]

מחקרים אחדים מאת אניטה שפירא, יוסף שלמון ואחרים, שרטטו את קווי התפר שבין היהדות לציונות ואת קווי התפר שבין היהדות לממלכתיות מתוך מגמה היסטורית.[12] הם האירו את הציונות והממלכתיות באור מורכב, ועולה מהם כי מעצבי הסיפֵּר קראו באופן תדיר את העבר היהודי וברו מתוכו ערכים, טקסטים ודפוסים שנראו להם רלוונטיים. אולם, למרות חשיבותם, מחקרים אלו התמקדו על פי רוב רק בהיסטוריה של הרעיונות ונגעו רק בשוליהם בהיסטוריה פוליטית.[13] שורת מחקרים נוספת משדה האנתרופולוגיה עסקה במציאות החיים בישראל והדגישה את נוכחות היהדות בחברה הישראלית בכלל ובאגפיה החילוניים בפרט.[14] חשיבותם המצטברת של מחקרים אלו היא סימן השאלה שהציבו ביחס לדיכוטומיה היהודית־ישראלית, אך רובם לא עסקו בדינמיקה של מערכת היחסים הזו לאורך זמן ולא תמיד הבחינו בין הסיפֵּר ההגמוני, שניסחו והכתיבו מוסדות המדינה, ובין תופעות ורעיונות המאפיינים רק קבוצות מסוימות.

מקרה הבוחן של החג הלאומי כפי שהוא מנותח בספר זה מבקש לנסות לענות על כמה מהקשיים הללו, ובכך להשלים במשהו את המחקר הקיים. ההתמקדות

10 אשר למחקרים הממוקדים ביהדותה של ישראל ראו למשל סמט, הקונפליקט; דון־יחיא, הפוליטיקה של ההסדרה; כהן וזיסר, מהשלמה להסלמה; רביצקי, דת ומדינה; סטטמן וספיר, דת ומדינה בישראל. למחקרים המתמקדים ביחסים בין הקבוצות הדתיות בחברה ראו למשל שלהב, עיירה בכרך; רביצקי, דתיים וחילונים בישראל; בן־פורת, הלכה למעשה.

11 ידגר, מעבר לחילון; הדרי, משיח רכוב; Dalsheim, *Israel Has a Jewish Problem*

12 למשל שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים; שפירא, אלמוג וריינהרץ, ציונות ודת; צמרת ובר־און, שני עברי הגשר; שלמון, אם תעירו ואם תעוררו; לוז, מקבילים נפגשים.

13 יוצא דופן חשוב בהקשר זה הוא פינשטיין, תהודת זהות.

14 למשל להב, חילוניות מאמינות; גוזמן־כרמלי, מפגשים מסביב לטקסט; מרקס, קבלת השבת בקיבוצים; Marx, From the Rhine Valley to Jezreel Valley; Deshen, Liebman & Shokeid, *Israeli Judaism*

בדפוסים לאומיים משותפים מאפשרת להשתחרר מהפרדיגמות הנוגעות למבנה החברה ולהתמקד בעמדות המוצא ובחלוקות האידאולוגיות העולות מהן ללא הנחות מוקדמות. בנוסף, חקר יום העצמאות שופך אור על האופן שבו יושם הרעיון הלאומי הישראלי בפועל מול המציאות המשתנה מחוץ לתנאי החממה של ההוגה הכותב או הפוליטיקאי הנואם. לבסוף, השדה החברתי הרחב והביורוקרטיה המדינתית מאפשרים לעקוב אחרי המשא ומתן בין רעיונות וקבוצות חברתיות, ולהעריך טוב יותר את מקומן של תופעות שונות באמצעות שובל ארכיוני רחב.

יתרונות אלו עולים היטב ממבט על המחקר ההולך וגדל על חגים וסמלים לאומיים במקומות אחרים בעולם. מחקר זה התגבש בהדרגה לאורך המחצית השנייה של המאה ה־20. דומה שהראשונה להבין את הפוטנציאל המחקרי הגלום בזווית זו הייתה חוקרת המהפכה הצרפתית מונה אוזוף, שהתמקדה בחגים כאתרי זיכרון וניסתה לחלץ מהם גישות או תפיסות יסוד שאפיינו את החברה.[15] במקביל צמחו בבריטניה שתי גישות אחרות העוסקות ביחס שבין עברה (המדומיין או הממשי) של האומה, סמלים לאומיים, חגים ופוליטיקה. הגישה הראשונה מזוהה עם ההיסטוריון המרקסיסטי אריק הובסבאום, שניתח את "המצאתן" של מסורות לאומיות והדגיש את מלאכותיותן ואת יחסי הכוח שהן חושפות.[16] כפי שהדגיש ריימונד ויליאמס, גישה זו קשורה בתפיסה של ההגמוניה כמציאות שהיא אבסולוטית אך לא סטטית, ובבסיסה "מסורת סלקטיבית" שבוחרת ערכים ומנהגים מסוימים מן ההווה ומן העבר ומזניחה ערכים ומנהגים אחרים.[17] מול תפיסות אלו התפתחה גישה אחרת, המזוהה עם אנתוני סמית, ומדגישה את השימוש שעושה הלאומיות המודרנית בסמלים אתניים פרימורדיאליים קיימים בתהליך שהוא מכנה אתנו־סימבוליזם (Ethno-symbolism).[18] גישה זו נתפסה כמתאימה במיוחד למקרה הציוני־ישראלי, אשר, כפי שמציינת חדוה בן־ישראל, חוקריו הדגישו "את הרציפות, ההמשכיות והתכליתיות של ההיסטוריה של עם ישראל כמכוונות ומובילות לתחייה הלאומית".[19] חוקר חשוב נוסף שסייע להבנת הדינמיקה המורכבת של הפרקטיקה הלאומית היה ג'ורג' מוסה, שעמד על תרומתה של המלחמה לעיצובם של ריטואלים,

15 Ozouf, *Festivals*

16 Hobsbawm & Ranger, *The Invention of Tradition*. תפיסה זו השפיעה על כמה אנתרופולוגים וסוציולוגים, למשל Kertzer, *Rituals, Politics and Power*

17 ויליאמס, בסיס ומבנה־על.

18 סמית, האומה בהיסטוריה; Smith, *Ethno-symbolism*

19 בן־ישראל, בשם האומה, עמ' 399.

מיתוסים ואתרי זיכרון לאומיים כמו־דתיים, ועל הדרך שבה הפולחן הלאומי עשוי להתפתח לכדי אידאולוגיה קיצונית מבוססת גזע.[20]

בהמשך למחקרי יסוד אלו הופיעו בעשורים האחרונים מחקרים רבים נוספים שהם רלוונטיים לענייננו, ובין היתר קבצים שסקרו במבט־על חגיגות לאומיות מרחבי העולם,[21] מחקרים על חגים במרחב הסובייטי,[22] וניתוח של המצעד האזרחי האמריקני.[23] ככל שחלף הזמן התרחב המעגל והתפרסמו מחקרים המתייחסים גם למדינות חדשות באסיה, באפריקה ובאמריקה הדרומית,[24] וגם לחגים אתניים ותפוצתיים.[25] החשיבות המרכזית במחקרים אלו כשהם מוצבים זה לצד זה היא בהדגמת גיוונו של הריטואל הלאומי ובהכרת העובדה שלמרות דמיון בסיסי בדפוסי חג ישנו שוני מהותי בין מדינה למדינה, הנגזר מהבדלים ברקע, במסורת ובשפה הסמלית. בנוסף, רבים מהמחקרים מטשטשים את ההבחנה הברורה שבין החג המסורתי המבוסס על המיתוס הדתי ובין החג הלאומי שהוא חילוני לכאורה, ומכניסים לדיון היבטים חשובים נוספים הנוגעים בכלכלה, בסדר החברתי, במבנה המשפחה ועוד.[26]

חוקרים אחדים עסקו בניתוחם של חגים וימי ציון בישראל. חזקי שוהם פרסם מספר מחקרים בנושא, ובהם גם ספר המנתח את מערכת החגים כולה ומפצח את משמעויותיה.[27] לצד ספרה היסודי על הדרך שבה עיצבה הציונות את העבר הרלוונטי לה (*Recovered Roots*) בחנה יעל זרובבל את הזיכרון ההיסטורי הישראלי מבעד למערכת החגים.[28] מחקרים אחרים התמקדו ביחס ההתיישבות העובדת

20 מוסה, הנופלים בקרב; Mosse, *Nationalization of the Masses*. המסורת שהוא הניח התפתחה למחקרי המשך, שהדגישו את מקומה של המלחמה בעיצוב האתוס הלאומי — נקודה שיש לה רלוונטיות רבה בהקשר הישראלי. ראו למשל Winter, *War beyond Words*

21 למשל Fuller, *National Days*; McCrone & McPherson, *National Days*

22 למשל Lane, *The Rites of Rulers*; Von-Geldern, *Bolshevik Festivals*; Petrone, *Life Has Become More Joyous*; Rolf, *Soviet Mass Festivals*

23 למשל Ryan, The American Parade; Newman, *Parades and the Politics*; Davis, *Parades and Power*

24 למשל Podeh, *The Politics of National Celebrations*; Öztürkmen, *Celebrating National Holidays*; Hung, Mao's Parades; Witz, *Apartheid's Festival*; Kraay, *Days of National Festivity*

25 למשל Mayes, *Kwanzaa*; Yeh, *Making an American Festival*; Cronin & Adair, *The Wearing of the Green*

26 נקודה הבולטת במיוחד אצל Schmidt, *Consumer Rites*; Pleck, *Celebrating the Family*

27 Shoham, *Israel Celebrates*; שוהם, נעשה לנו חג; הנ"ל, מרדכי רוכב על סוס.

28 Zerubavel, *Recovered Roots*; idem, The Holiday Cycle

לחגים;[29] באופי החג במרחב העירוני;[30] באופן שבו חגגו את החגים קבוצות פוליטיות שונות;[31] ובשימוש בכלי התיאטרוני של המסכת.[32] בנוסף, אליעזר שביד, י״ח ירושלמי ואחרים עסקו במעגל השנה היהודי־ישראלי מזווית פילוסופית־נורמטיבית.[33]

בכל האמור לחגים לאומיים בולטים מחקריהם של אבנר בן־עמוס ומעוז עזריהו. עזריהו התייחס בהרחבה ליום העצמאות במחקריו תוך התמקדות בשנותיו הראשונות (1948–1956), וסיפק טיפולוגיה של התפתחות החג תוך הצבעה על דפוסיו המרכזיים;[34] ואילו בן־עמוס התמקד במערכת החינוך, ובחן את הדרך שבה היא משעתקת את המסרים הלאומיים בטקסי החג.[35] לצידם בחן אסף זלצר את חגיגות העשור; ודון הנדלמן, בקי קוק וחנה הכהן בחנו את טקס הדלקת המשואות.[36] מחקרים אלו יוצרים מצע טוב להבנתו של יום העצמאות, והם אפשרו לי לבסס את עיוני על מחקרים קודמים. ועם זאת הרוב המוחלט של המחקרים על חגים ישראליים בכלל ועל יום העצמאות בפרט מתמקדים בדינמיקה של התפתחות החג, והם אינם מציעים ניתוח שיטתי של השאלה: מה ניתן ללמוד מיום העצמאות על מקומם של העבר והמסורת היהודית בתרבות הממלכתית.

*

מתוך שדה מחקרי זה צמח הספר הנוכחי, שבמרכזו בחינה של דפוסים, מסורות וטקסטים יהודיים ששולבו בתרבות הממלכתית של ישראל כפי שזו זוקקה והוצגה

29 למשל זעירא, קרועים אנו; שוע, אל ארץ חדשה אתה עובר; Tsur, Pesach in the Land of Israel

30 למשל אריה־ספיר, עיצובם של חינוך ותרבות עירוניים.

31 למשל אבן־חן, חגים וטקסים; שרעבי, טקסי חג האחד במאי; Locker-Biletzki, *Holidays of the Revolution*

32 יואלי, המסכת כתיאטרון־חג ציוני; Shavit & Sitton, *Staging and Stagers*

33 שביד, ספר מחזור הזמנים; ירושלמי, זכור. אותה מגמה עולה גם מתוך חבלין, זמן יהודי־ישראלי; מרקס, בזמן: מסעות בלוח השנה.

34 עזריהו, פולחני מדינה; הנ״ל, מיצוב הזיכרון; הנ״ל, חידוש והמשכיות.

35 בן־עמוס, במעגל הרוקד והמזמר; בן־עמוס ובית־אל, הנצחה וזהות לאומית; הנ״ל, חינוך לצבאיות ולהנצחה; הנ״ל, טקסים, חינוך והיסטוריה.

36 זלצר, השתקפויות מדינה; Handelman & Katz, State Ceremonies; Kook, Changing Representations; הכהן, תם הטקס.

לציבור היהודי־ישראלי בימי העצמאות הראשונים. בבסיסו של הספר עומדים חמישה עקרונות מנחים:

(1) הספר מבקש להימנע מדיון בהסדרים הפוליטיים בענייני דת ומדינה. הנחת היסוד שלי היא, שהחקיקה בנושאים אלו היא רק זירה אחת שבה מתעצבת הממלכתיות ולצידה מתקיימות זירות נוספות, חשובות לא פחות. לאור המאמצים האקדמיים הרבים שהופנו לדיון בזירה זו אני מבקש להפנות את מאמציי לזירה של עיצוב המרחב והסיפֵּר הציבוריים.

(2) אני מבקש להימנע מהפרדיגמה הרואה במרחב הישראלי זירת התגוששות בין קבוצה "דתית" המקדמת תפיסה של מדינה "יהודית" (מדינת הלכה) ובין קבוצה "חילונית" המקדמת תפיסה של מדינה "אזרחית" (דמוקרטיה ליברלית). במקום זאת אני מבקש להתמקד במרכז הממלכתי־רפובליקני המשותף לקבוצות השונות, מתוך הנחה שהוא משמש מעין "מעבדה" שבה מעצבים סוכני הזיכרון את התרבות המשותפת.

(3) אני מבקש להימנע מהרדוקצייה שהוטמעה במחקר עד כה, ואשר לפיה יהדות=הלכה, או יהדות=גלותיות. אני מניח כי למרות משקלן ההיסטורי של ההלכה והגלות בעיצוב היהדות, תפיסה רדוקטיבית בדבר היחס בינן ובין היהדות חוסמת את האפשרות לאפיין ולהסביר את המגוון הרחב של יחסי גומלין בין התרבות הישראלית והמרחב הציבורי שהיא יצרה ובין הציוויליזציה היהודית על שלל ביטוייה: הדתיים, התרבותיים והאתניים.

(4) הספר מבוסס על קריאה נרחבת במקורות ארכיוניים רשמיים, תוך מיון המבחין בין פעולתם של גורמים ממלכתיים לפעולתם של גורמים אחרים. המחקר אינו מתיימר לתאר את האופן שבו נחווה יום העצמאות על ידי הישראלים, ואינו עוסק בהיסטוריה של היום־יום, אלא בהיסטוריה יישומית של הרעיונות. בהקשר זה אינני שואף לשחזר את החג, לספק דין וחשבון על אופן קליטתו או לתאר כיצד חווּ אותו קבוצות שונות. ועם זאת המחקר אינו מסתפק בניתוח פעולתם של סוכני הזיכרון, וחלק מהותי ממנו עוסק במפגש של האידאולוגיה עם הפרקטיקה. זו לא היסטוריה "מלמעלה" במובן זה שהיא עוסקת ביישום, אך זו גם לא היסטוריה "מלמטה" במובן זה שהיא אינה מתיימרת לעסוק בחוויותיו של הפרט.

(5) במרכז הדיון יועמד הזיכרון הרשמי (official memory), קרי פעולתם של גורמים הגמוניים בעלי יומרה ממלכתית, ולא הזיכרון המקומי